

## СЕКЦІЯ 2 ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.31.31

### ВПЛИВ СПРИЙМАННЯ ОБРАЗІВ БАТЬКІВ НА РІВЕНЬ ТРИВОЖНОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Александрова О.Г., к.психол.н., доцент кафедри загальної та соціальної психології  
Жолніна А.О., магістр психології, кафедра загальної та соціальної психології  
Херсонський державний університет

У статті розглянуто питання, що пов'язане із дослідженням впливу уявлень дитини про фігури батька та матері на рівень тривожності у молодшому шкільному віці.

**Ключові слова:** образ батька, образ матері, тривожність.

В статье рассмотрены особенности представлений ребенка о фигурах отца и матери и их влияние на уровень тревожности в младшем школьном возрасте.

**Ключевые слова:** образ отца, образ матери, тревожность.

Aleksandrova O., Zholnina A. EFFECT OF IMAGES OF PERCEPTION FATHERS UPON THE LEVEL OF ANXIETY IN THE EARLY SCHOOL YEARS

In the article the features of the child's views about the shapes of the father and mother and their influence on the level of anxiety in the Junior school age.

**Key words:** image of the father, the image of the mother, anxiety.

**Постановка проблеми.** Проблема сімейного виховання все більше привертає до себе увагу вчених і практиків нашої країни. Питання сімейного виховання розглядаються педагогами, соціологами, психологами, психотерапевтами.

Згідно з сучасним уявленням про рушійні сили, джерела і умови розвитку психіки й особистості людини, психічний розвиток дитини опосередкований спілкуванням і взаємодією з дорослими, в першу чергу з батьками. Сім'я як найближче соціальне оточення дитини, задовольняє потребу дитини в прийнятті, визнанні, захисті, емоційній підтримці, повазі (Е. Еріксон, А. Фрейд, М. Клейн, Д. Віннікотт, Е. Бронфенбреннер, Дж. Боулбі, М. Ейнсворт, П. Криттенден, А. Бандура, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, Д.Б. Ельконін, Л.І. Божович, М.І. Лісіна). Тому саме в сім'ї дитина набуває перший досвід соціальної та емоційної взаємодії. Емоційний клімат у сім'ї, де виховується дитина, чинить істотний вплив на формування світосприйняття дитини. У спілкуванні дитини з дорослим створюється «зона найближчого розвитку», де співпраця зі старшим партнером дозволяє дитині реалізувати свої потенційні можливості.

У процесі виховання дитини в сім'ї особливого значення набуває батьківська позиція, що включає такі компоненти, як особливості емоційного ставлення до дитини, мотиви, цінності і цілі батьківства, стиль взаємодії з дитиною, способи вирішення проблемних ситуацій, соціальний контроль і знаходиться у типі сімейного виховання (Х. Джайнот, Д. Баумрінд, А.Є. Лічко, А.Я. Варга, О.О. Бодальов, В.В. Столін, Ю.Б. Гіппенрейтер, А.С. Співаковська, О.О. Карабанова).

Інтерес до проблеми тривожності знайшов віддзеркалення в роботах багатьох учених (Ю. Забродін, М. Левітов, О. Маурер, Ч. Спілбергер). Вони надають важливого значення дослідженню стану тривоги, який є універсальною формою емоційного передбачення неуспіху, що бере участь у механізмі саморегуляції, сприяючи мобілізації резервів психіки та стимулюючи пошукову активність.

Тому принциповим моментом спілкування і взаємодії в дитячо-батьківських відносинах є активно-дієва позиція дитини по відношенню до батьків. Образ

дитячо-батьківських відносин включає в себе: відображення та прийняття дитиною форм міжособистісних відносин з батьками, особистісно-орієнтований образ Я у дитини, образ батьків, так як у дитини він носить регулюючий характер, що направляє, контролює і визначає тактику взаємодії з батьками.

**Актуальність дослідження** обумовлена збільшенням числа тривожних дітей, що відрізняються підвищеним занепокоєнням, непевністю, емоційною нестійкістю. В даний час проблема формування в дитини образу дитячо-батьківських відносин і співвіднесення особливостей образу з реалізацією реальних взаємин із батьками, недостатньо вивчена і має актуальний характер на сьогодні.

Вирішення цієї проблеми вимагає якомога більш раннього визначення причин виникнення і особливостей прояву тривожності у дітей для подальшої корекції та профілактики.

У зв'язку з цим **мета нашого дослідження:** визначити зв'язок між дитячо-батьківськими відносинами і рівнем тривожності дітей молодшого шкільного віку.

#### **Завдання дослідження:**

- Провести дослідження для визначення внутрішньо-сімейних відносин;
- Виділити особливості дитячо-батьківських відносин, за допомогою проективних методик, провести кореляційний аналіз отриманих результатів.

Для вирішення поставлених завдань використовували комплекс таких **методів дослідження:**

- Діагностика внутрішньо-сімейних відносин за допомогою проективних методик «Три дерева» [3], Методика Р. Жилія [2];
- Діагностика рівня тривожності – Тест тривожності «Обери потрібне обличчя» (Р. Темпл, В. Амен, М. Дорки) [4];
- Метод математико-статистичної обробки даних – кореляційний аналіз.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** В результаті теоретично-методологічного аналізу літератури, ми з'ясували, насамперед виникнення і закріплення тривожності пов'язане з незадоволенням вікових потреб дитини, що в свою чергу впливає на порушення її ідентифікації. Тобто через викривлення



триангуляторних відносин, зміщення функцій батьків в сім'ї, дитина адекватно не може сприймати себе, так як типова рольова поведінка не закріплена – це викликає психологічний дискомфорт.

Також на підвищення рівня тривожності впливає незадоволення потреби у спілкуванні. Коли дитина переживає відсутність сімейної цілісності та відсутність емоційної підтримки, ціннісного ставлення до себе з боку значущого дорослого вона відчуває занепокоєння, тривогу, свою неповноцінність. А вже представлення дитини про себе починають складатися в процесі взаємодії з батьками.

У нашому дослідженні прийняли участь 24 міських дітей віком від 6 до 7 років. Із них 11 хлопчиків, 13 дівчаток.

Із них 5 дітей із неповних сімей – 20%, а 19 дітей із повної родини, що становить 80% від загальної кількості.

#### **Аналіз результатів за тестом «Дерево».**

Дані аналізу малюнків за методикою «Три дерева» дозволяють зробити наступні висновки – усі малюнки дітей відображають специфічну проблематику взаємин у сім'ї [1].

На 18 малюнках – 75% від загальної кількості помітно, що діти не ідентифікують себе ні з ким із батьків. Це може свідчити про те, що дітям не приділяють належної уваги, їм не вистачає спілкування з батьками, виникають труднощі у взаємодії. Тому виникає порушення ідентичності, обумовлене не сформованістю кордонів «Я» не тільки дитини, але і всіх членів сім'ї. Це створює ситуацію сплутаності бажань, не диференційованості почуттів, неможливості визначення для дитини власного простору і розуміння своїх кордонів і внутрішнього світу.

Після бесіди з педагогом, стало зрозуміло, що ці діти менш активні у шкільній діяльності, менш адаптивні, поведінка хлопчиків агресивна чи навпаки млява. Діти не зважають на зауваження, які їм роблять. Це говорить про те, що вони не можуть контролювати себе з іншими, поводяться свавільно.

На 6 інших малюнках – 25% дітей відрізняються чіткою диференціацією, так як мають багато яскравих деталей, різноманітні і відображають чітку сформовану триангуляторну систему сім'ї. Деревя розташовані на відстані один від одного, можуть злегка стикатися гілками. Промальовані чітко, ясно, мають різні назви. При виборі членів сім'ї – це мати, батько і сама дитина. У кожного «своє» дерево. Це говорить про те, що у дитини сформовано уявлення про сім'ю як про триаду, кожен член сім'ї має право на свій особистісний простір, володіє індивідуальністю. У дитини адекватна ідентифікація: хлопчик вибирає таке ж дерево, як і в батька, дівчинка як у матері, або це інше дерево, відмінне від дерев-батьків [23].

На 4 малюнках – 16,6% відсутня фігура батька. При виборі членів сім'ї – це брат, сестра, дідусь, бабуся, тітка, дядько, які складають 70,8% від загальної кількості. Можна припустити, що в цих родинах відсутня сімейна триада, переважають діадні відносини: дитини з молодшими або старшими братами, сестрами, дитини з бабусяю, дідусем, дитини з мамою. Батько, як правило, відсутня або психологічно, тобто не виконує особливу символічну функцію. Або батько відсутній фактично, що також породжує ту ж проблему.

Аналізуючи зображення дерева – самої фігури дитини, було виявлено наступне: лише у 8% (2 дитини) адекватне зображення свого образу, тобто діти намагаються зайняти якнайбільше місця на аркуші паперу, дерево має великі розміри, чіткі контури, знаходиться на рівні з іншими деревами – це добре і нормально, так як це свідчить про те, що дитина відчуває себе «центром» свого світу, має адекватну самооцінку і низький рівень тривожності [4].

У 42% (10 дітей) розмір фігури неадекватний, тоб-

то дерево маленьке, займає віддалену позицію порівняно з іншими і дитина зображує себе нижче всіх членів сім'ї, вважає, що її думка нікому не важлива, нікого не цікавить. Тому така дитина може відчувати себе дуже слабкою, наприклад, через те, що хтось із дорослих дуже суворий із нею або зовсім не звертає уваги. Все це може сприяти формуванню низької самооцінки дитини, і як наслідок – високому рівню тривожності.

Для аналізу ознак тривожності, були враховані наступні показники: характер натиску, штрихи, контури, використані кольори, нечіткість, переривчастість ліній. Ми помітили, що переважна кількість дітей – 92% малюнків (22 дитини) відображають виділені нами показники тривожності. Діти використовують слабкі нечіткі переривчасті лінії, штрихи при зафарбовуванні не доходять до контуру, що може означати нерішучість, занижену самооцінку і підвищену тривожність у дитини. Також діти малювали сильним натиском на олівець або обводили кілька разів по контуру, або сильно заштриховували, часто виправляли під час малювання – все це свідчить про високу тривожність в реальному світі, про те, що дитину щось непокоїть.

Використання додаткових деталей – зображення більше 3 дерев, будинків, тварин, автомобілів, птахів та інші дрібні деталі, складають 58% (14 малюнків) від загальної кількості. Це може свідчити про те, що діти чимось занепокоєні, відчувають себе пригніченими, сумними, про їх бажання заповнити простір, тобто захистити себе. Так як присутня велика кількість дрібних деталей на малюнках, це говорить про те, що дитина приховує свої емоції і багато тримає в собі – все це породжує підвищення рівня тривожності, закритість від оточуючих, нетовариськість, ворожість.

При аналізі відповідності рольовій ідентифікації біологічній статі дитини, ми з'ясували, що у 20,8% (5 дітей) вона адекватна, тобто діти ідентифікують себе із своєю статтю. У 29,2% (7 дітей) – неадекватна, тобто у дітей незадоволена потреба у спілкуванні з батьками своєї статі, яка приводить до ідентифікації з протилежною статтю, що і свідчить про нечітку ідентифікацію.

Також ми помітили, що на 50% (12 дітей) малюнків відсутня фігура самої дитини. Це свідчить про те, що можливо із-за порушення ідентифікації, високого рівня тривожності, відсутності поруч когось із батьків, дитина не може зрозуміти, яке місце вона займає у своїй сім'ї.

#### **Методика Р. Жиля**

Для нашого дослідження, ми використали дані по першій групі змінних – конкретно-особистісні відносини дитини. Так як вони мають безпосереднє відношення до нашої теми роботи, а саме: ставлення до матері, до батька, до батьків як сімейної пари, братів і сестер, до близьких родичів (бабуся, дідусь), яскраво відображають взаємовідносини дитини у сім'ї.

Ми з'ясували, що у дітей переважають конкретно-особистісні відносини з мамою – 36%. Молодший шкільний вік ще передбачає певну прив'язаність до постаті мами, тісний зв'язок із нею. Дійсно, такий зв'язок простежується у попередній методиці «Три дерева», де помітно, що через порушення ідентифікації образи батьків розмиваються і це призводить до більшої емоційної близькості з мамою, чим з іншими членами родини.

У зв'язку з тим, що дитина фізично більше часу проводить з мамою, відносини з батьком у неї займають другорядну позицію – 23%, так як постать батька або відсутня фактично, або ймовірно, м'якше його характеру разом із відчуженістю від сімейних проблем у процесі виховання дитини і відсутністю авторитету в сім'ї, тим самим сприяє на викривлення сприйняття дитиною приналежності своїй біологічній статті.

Можна припустити, якщо дитина ці три аспекти не пройшла, не засвоїла, вона адекватно батьків як сімейну пару не сприймає – 16%. А вже при дистантній взаємодії дитина відчуває нестачу емоційної підтримки, не прийняття з боку батьків, почуття не потрібності. У ситуації фрустрації дитина переживає пригніченість, смуток, беззахисність, так як не бачить ресурсу допомоги від батьків. Тому дитина задовольняє свої афіліативні потреби за рахунок фантазування, «спілкування» з улюбленими іграшками. Це також спонукає дитину до взаємодії з братами, сестрами – 14%, близькими родичами – 11%, для того, щоб отримати підтримку, відчути себе потрібною в родині, її необхідною часткою.

Ми помітили, що результати по методиці «Три дерева» підтверджують та доповнюють отримані дані по методиці Р. Жилія. Тобто дійсно простежується вплив сімейних взаємовідносин на самосприйняття дитини. Так як через незадоволення потреби у спілкуванні, при переживанні відсутності сімейної цілісності та відсутності емоційної підтримки, ціннісного ставлення до себе з боку значущого дорослого дитина відчуває занепокоєння, тривогу, свою неповноцінність.

**Тест тривожності «Обери потрібне обличчя» (Р. Темпл, В. Амен, М. Дорки).** За результатами методики «Обери потрібне обличчя», проведеної з дітьми, ми помітили, що вона чітко діагностує рівень тривожності у дітей. Оцінює внутрішнє ставлення дитини до певних соціальних ситуацій, дає корисну інформацію про характер взаємин, що склалися у дитини з оточуючими людьми.

Таблиця 1

**Рівень тривожності у молодших школярів**

Рівень тривожності	Хлопчики		Дівчатка	
	К-ть	%	К-ть	%
Низький	1	9,1	1	7,7
Середній	8	72,7	8	61,5
Високий	2	18,2	4	30,8

Помічено, що в результаті проведеної діагностики у вибірці інтенсивність переживання тривоги, рівень тривожності у хлопчиків і дівчаток різні. У молодшому шкільному віці дівчатка більш тривожні – 30,8% (4 дитини) у них високий рівень тривожності, ніж хлопчики – 18,2% (2 дитини). Це пов'язано з тим, з якими ситуаціями вони пов'язують свою тривогу, як її пояснюють, чого побоюються. І чим старше діти, тим помітніше ця різниця.

Тому можна припустити, що підвищена тривожність залежить, насамперед, від сімейного виховання, наскільки дитина відповідає вимогам батьків, непередбачуваність поведінки, емоційне неблагополуччя батьків, що впливає на підвищення тривожності. Також впливає шкільна успішність, наскільки дитина задоволена своїми успіхами, як до його успіхів (невдачам) ставляться батьки, як дитина взаємодіє з однолітками, сприймає їх дружельюбно, або навпаки вороже, особисті стосунки (симпатії) з боку протилежної статі.

Результати дослідження показали, що у даній вибірці переважає середній рівень тривожності у дітей – 66,7%, також є діти з високим рівнем – 25% і низьким – 8,3%.

У процесі виконання завдання у дітей з високим і середнім рівнями тривожності переважає негативний емоційний вибір малюнків, які володіють особливими проєктивними знаннями («Вдягання», «Укладання спати на самоті», «Дитина і мати з немовлям», «Умивання», «Ігнорування»). Діти, які зробили негативний емоційний вибір, безсумнівно, відчувають тривожність до даних соціальних ситуацій.

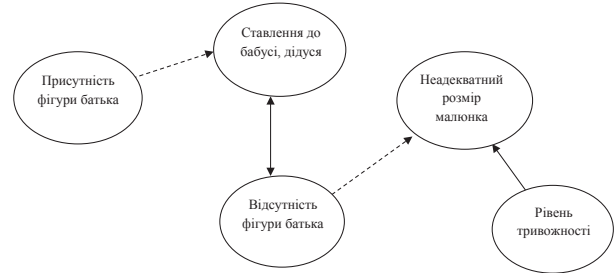
У дітей з низьким рівнем тривожності переважає позитивний емоційний вибір.

Результати спостережень під час проведення даної методики показали, що діти з середнім рівнем тривожності і з високим рівнем тривожності відчували занепокоєння, напругу, часто робили поправки, шарпали який-небудь предмет в руках.

За результатами аналізу кореляційної матриці, ми з'ясували, що всі отримані емпіричні значення більші або дорівнюють  $p \leq 0,05$ , тобто кореляція – значуща.

Для полегшення аналізу отриманих результатів, ми сформуваємо 3 кореляційні плеяди, які відобразили значущий кореляційний зв'язок між досліджуваними психологічними параметрами. На малюнках значущі позитивні коефіцієнти кореляції позначені суцільними стрілками, а негативні – переривчастими.

На Рисунку 1. виходячи із отриманого кореляційного зв'язку, можна припустити, якщо фігура батька присутня на малюнку, то вірогідність відносин із бабусею, дідусем зменшується, а при відсутності фігури батька навпаки збільшується. А вже дитина для задоволення потреби у спілкуванні, підтримці, прагне близькості з тими людьми, яким вона не байдужа, з яких може брати приклад. Так як саме міжособистісне спілкування є одним із соціально-психологічних механізмів становлення особистості.



**Рис. 1. Структура кореляційних зв'язків між рівнем тривожності та зображенням фігури батька на малюнку**

Якщо батьки виявляють позицію ухилення від спілкування зі своєю дитиною, то вона може вирости людиною, нездатною до встановлення міцних емоційних зв'язків, отже, емоційно нестійкою. Тому не задоволення потреби у взаємодії гальмує емоційний розвиток дітей, впливає на формування тривожності.

Отже, чим вищий рівень тривожності у дітей, тим розмір зображень буде неадекватним по відношенню до малюнка, а фігура батька буде відсутньою. Це дозволяє стверджувати, що становлення емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе, як основного процесу розвитку самосвідомості, дійсно визначається якісним рівнем спілкування та її взаємодії з батьками.



**Рис. 2. Структура кореляційних зв'язків між ідентифікацією та рівнем тривожності**



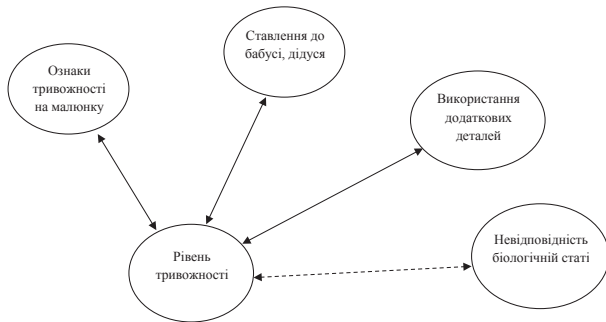
Кореляційний зв'язок на Рисунку 2. вказує на те, що при високому рівні тривожності дитина не зображує себе на малюнку, у неї відсутня відповідна ідентифікація з батьками. Замість самої дитини присутні її брати, сестри.

Це вже сигналізує про те, що вона чимось занепокоєна, відчуває тривогу, психологічний дискомфорт, відчуває себе зайвою, непотрібною у родині, можливо не задоволена тим порядком речей, який склався в сім'ї. Адаже формування особистості дитини визначається співвідношенням між місцем, яке вона займає в системі внутрішньосімейних відносин, і психологічними особливостями, які у дитини уже сформувалися, і які стають рушійними силами психічного розвитку.

Все це говорить про те, що психічне здоров'я, емоційний комфорт дитини залежить від ставлення батьків до неї. Тому при відповідній ідентифікації з батьками, менша вірогідність зображення інших членів родини. Зображення на малюнку адекватні, тобто присутня сама дитина і її батьки, простір не заповнюється додатковими деталями і дитина відповідає своїй біологічній статі. Так як у неї формується адекватний образ батьків, є можливість спостерігати, копіювати їх поведінку і взаємодіяти з ними.

Це в свою чергу підтверджує наші припущення. Дійсно адекватне сприйняття образу батьків, позитивно впливає на розвиток дитини, її світосприйняття, самоприйняття, знижує рівень тривожності, а підвищує відчуття захищеності.

Відповідно Рисунку 3 ми встановили, якщо у дітей високий рівень тривожності, то у них виражене ставлення (прив'язаність) до бабусі, дідуся, чим до батьків, братів і сестер.



**Рис. 3. Структура кореляційних зв'язків показників виразності рівня тривожності**

Завдяки кореляційному зв'язку нам вдалося виділити наступні параметри, які відображають наявність тривожності у дітей: присутність багатьох додаткових деталей, тобто зображення більше 3 дерев, будинків, квітів, тварин, автомобілів, птахів та інші дрібні деталі. Простежуються використання штриховки, сильного натиску, дитина зображує себе протилежної статі.

Тобто це свідчить, про порушення триангуляторних відносинах у сім'ї. Це підтверджують отримані результати із попередніх кореляційних плеяд (Рис. 1.-2.). Вочевидь, викривлена рольова структура сім'ї, зміщення ролей батьків, представляє дитині спотворені зразки для ідентифікації та засвоєння соціальних зразків поведінки, що веде до підвищення рівня тривожності.

Важливо відзначити, що тривожність розвивається як рівень підвищеного орієнтування в просторі при розвитку особистості у таких сімейних структурах, де

є значна неузгодженість функцій батьків в організації сім'ї. Насамперед, це створює дітям почуття незахищеності. Для хлопчиків особливу роль відіграє мати, яка не тільки забезпечує дитині фізичну і емоційну захист, але і розвиває в сина почуття впевненості або невпевненості в собі як у чоловіка. Для розвитку тривожності у дівчаток важливу роль відіграє фактор захищеності з боку батька, забезпечує дівчинці почуття впевненості у своїх жіночих якостях.

**Висновки.** В результаті дослідження сімейних взаємовідносин, ми виявили, що всі малюнки дітей відображають специфічну проблематику взаємин у сім'ї: більшість дітей не ідентифікують себе ні з ким із батьків (75%); присутні фігури братів, сестер, близьких родичів (70,8%); розмір фігури дитини неадекватний (42%); не відповідність рольової ідентифікації біологічній статі (29,2%); відсутня фігура самої дитини (29,2%); характерні ознаки тривожності на малюнках (92%).

В результаті діагностики конкретно-особистісних відносин за методикою Р.Жиля, ми виявили, що у дітей переважають близькі відносини з матір'ю (36%). Відносини з батьком у неї займають другорядну позицію (23%), так як постать батька або відсутня фактично, або відстороненість від сімейних проблем у процесі виховання дитини, відсутність авторитету в сім'ї, тим самим сприяє на викривлення сприйняття дитиною приналежності своїй біологічній статі.

Ми помітили, що результати по методиці «Три дерева» підтверджують та доповнюють отримані дані по методиці Р. Жиля. Тобто дійсно простежується вплив сімейних взаємовідносин на самосприйняття дитини.

В результаті проведеної діагностики тривожності «Обери потрібне обличчя» Р. Теммпл, В. Амен, М. Дорки, ми помітили, що у вибірці інтенсивність переживання тривоги у хлопчиків і дівчаток різні. Серед отриманих даних, можна відзначити переважання дітей із середнім рівнем тривожності над високим і низьким рівнями тривожності.

Кореляційний аналіз дозволив нам виявити наступне: становлення емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе, як основного процесу розвитку самосвідомості, дійсно визначається якісним рівнем спілкування та її взаємодією з батьками. Тому не задоволення потреби у взаємодії гальмує емоційний розвиток дітей, впливає на формування тривожності.

Також формування особистості дитини визначається співвідношенням між місцем, яке вона займає в системі внутрішньосімейних відносин, і психологічними особливостями, які у дитини уже сформувалися, і які стають рушійними силами психічного розвитку. Все це говорить про те, що психічне здоров'я, емоційний комфорт дитини залежить від ставлення батьків до неї.

Дійсно адекватне сприйняття образу батьків, позитивно впливає на розвиток дитини, її світосприйняття, самоприйняття, знижує рівень тривожності, а підвищує відчуття захищеності.

#### Література:

1. Аналіз дитячого рисунка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://klub-drug.ru/shkolniki.html>.
2. Жиль Р. Диагностика социальной приспособленности ребенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vstest.ru/202/>.
3. Обухов Я.Л. Символдрама: Катагитивно-имaginationная психотерапия детей и подростков [Текст]/ Я.Л. Обухов. – М. : «Эйдос», 1997.
4. Тест тривожності (Р.Тэмпл, М.Дорки, В.Амен) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vstest.ru/327/>.